

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

СИЛКА ОЛЬГА СЕРГІЇВНА

УДК 94(477) «1942/1945»

**ПОДОЛАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ, СИРІТСТВА І
ПРАВOPOPУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ
(ГРУДЕНЬ 1942 – ТРАВЕНЬ 1945 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
професор кафедри історії та культури України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Салата Оксана Олексіївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри історії України;

кандидат історичних наук, доцент
Голиш Григорій Михайлович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
директор наукової бібліотеки.

Захист відбудеться 8 вересня 2021 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна, 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б).

Автореферат розіслано « _____ » _____ 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Горпинченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Період дитинства є важливим етапом становлення особистості, коли формуються її життєві погляди та цілі. Соціальне та сімейне середовище існування значною мірою визначають подальше життя людини. Водночас не завжди дитячі роки проходять за сприятливих умов. Із початком російсько-української війни в 2014 р. зросла кількість неповнолітніх, які стали сиротами або втратили зв'язок з батьками та опікунами. Діти в цей час є найбільш незахищеною і знедоленою категорією. Ситуацію посилює поширення соціального сирітства, яке спричинене важким матеріальним становищем населення. Бездоглядність, безпритульність та сирітство дискредитує норми моралі життя. А це, як наслідок, призводить до підвищення правопорушень неповнолітніх, що поглиблює деструктивні процеси суспільства. Подібні явища мали місце і в часи Другої світової війни. Після визволення території України від нацистських загарбників у 1942 р. помітно зросло сирітство та злочинність серед дітей. У багатьох випадках вони залишились сам на сам зі своїми проблемами. Тому вивчення дитинства воєнного часу є актуальним і сьогодні. Це гостре соціальне питання майже не висвітлювалось у вітчизняній історіографії. Тому є актуальним дослідження історії подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян та їх соціалізація в Україні впродовж 1942 – 1945 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проведене дослідження виконувалося в межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету «Поділля в контексті української історії», витяг з наказу №42А від 02.11.2015 р. Тема дисертації затверджена Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 29 грудня 2015 р.).

Мета дослідження полягає у вивченні досвіду подолання держави таких соціальних явищ як дитяча безпритульність, сирітство і правопорушення неповнолітніх громадян за умов відновлення мирного життя в Україні впродовж 1942 – 1945 рр.

Відповідно до поставленої мети передбачено вирішення таких **наукових завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати правові засади подолання безпритульності і правопорушень неповнолітніх громадян;
- з'ясувати причини негативних соціальних явищ у дитячому середовищі після звільнення України від нацистської окупації;
- визначити основні напрямки діяльності державних та громадських організацій України щодо подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян;

- висвітлити шляхи, форми та засоби соціальної адаптації знедолених дітей, а також специфіку організації навчально-виховного процесу в спеціальних дитячих установах.

Об'єктом дослідження є категорія неповнолітніх громадян у радянському суспільстві.

Предметом вивчення є державна політика щодо подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні впродовж 1942 – 1945 рр.

Хронологічні межі вивчення охоплюють 1942 – 1945 роки, де нижня межа зумовлена груднем 1942 р. (початок визволення України від німецько-нацистської окупації), верхня – травнем 1945 р. (спад виявлення безпритульних та постраждалих у війні).

Географічні межі вивчення охоплюють територію сучасної України.

Методи дослідження. Дисертаційна робота базується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Для виконання поставлених мети і завдань використано загальнонаукові (аналіз, синтез, періодизація), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, історико-правовий, соціокультурний аналіз, історичне моделювання) та міждисциплінарні (структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, класифікації та систематизації).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в системному дослідженні подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян на визволених територіях України в 1942 – 1945 рр. Узагальнено причини виникнення цих явищ, виявлено регіональні особливості їх поширення.

Уточнено:

- кількість безпритульних та сиріт на території України в досліджуваний період;
- фактори, які зумовлюють девіантну поведінку дітей, особливості проведення превентивної роботи з дітьми та коло суб'єктів, які за це відповідають;
- особливості профілактичної роботи, спрямованої на запобігання вчинення правопорушень неповнолітніми особами.

Набули подальшого розвитку питання ліквідації аномалій у середовищі дітей під час збройних конфліктів у період 1942 – 1945 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані в різних сферах:

- у галузі науково-дослідницької діяльності – суттєво розширюють сучасні знання соціальних аспектів історії воєнних років;
- при підготовці узагальнюючих праць з історії України, для проведення подальших досліджень історії ювенального права;

- у правотворчості – практичні рекомендації, які містяться у висновках дисертації та можуть бути використані при удосконаленні системи освіти і органів ювенальної юстиції.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана самостійно, в якій викладено авторський погляд на подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні (грудень 1942 – травень 1945 рр). Наукові результати роботи належать особисто авторці і становлять практичний внесок здобувача в розвиток вітчизняної історичної науки.

Апробація результатів дисертації. Головні положення і висновки дисертації було викладено в публікаціях та наукових конференціях, зокрема на Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки (Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.), на XV подільській науковій історико-краєзнавчій конференції: (Кам'янець-Подільський, 17-18 листопада 2017 р.), на конференції «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2017 р.), на X Міжнародній інтернет-конференції молодих учених та студентів «Глухівські наукові читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (Глухів, 9-11 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 6 наукових статтях, опублікованих у виданнях, що відносяться до переліку наукових фахових видань, одна з яких у періодичному науковому виданні інших держав, які входять до Європейського Союзу, та 4 публікаціях апробаційного характеру. Загальний обсяг фахових публікацій становить 4,5 друкованих аркушів.

Структуру роботи підпорядковано меті та завданням дослідження. Дисертація складається з анотації, списку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 165 с., список використаних джерел – 27 с. (279 найменування, з яких 53 становлять джерела).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, територіальні та хронологічні рамки дослідження; з'ясовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про їх апробацію та структуру дисертаційної роботи.

Перший розділ «**Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження**» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «*Історіографія проблеми*» охарактеризовано історіографію подолання безпритульності, сирітства і правопорушень

неповнолітніх громадян в Україні за період з 1942 – 1945 рр. Історіографію з питання становища неповнолітніх громадян у повоєнну добу можна поділити на два великих періоди: радянський (від 1940-х рр. до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до 2019 р.).

Перші праці про становище дітей під час Другої світової війни з'явилися в цей же період. Як правило, авторами виступали педагоги, керівники та спеціалісти наркоматів освіти, охорони здоров'я, партійні робітники. Ці публікації мали здебільшого не науковий, а публіцистичний характер, однак значущість їх очевидна, оскільки роботи створені на живому матеріалі, містять конкретні приклади та статистичні дані.

У 1941 році на сторінках журналу «Вопросы материнства и младенчества» була опублікована стаття Н. І. Рудакової. А також перші праці з **цієї проблематики** належать С. Х. Чавдарову, Ф. І. Лисенку.

Для робіт, що з'явилися у період з початку 1950-х до середини 1980-х рр., характерним є використання виключно марксистської методології. Поява перших критичних праць, де висвітлюється питання дитячої безпритульності, пов'язана із «перебудовою» (В.А. Куманев, С.А. Черник, М. В. Коваль).

Проблема дитячої безпритульності й бездоглядності в період формування радянського тоталітарного режиму стала однією з центральних тем *новітньої вітчизняної історіографії*. Сучасні дослідження характеризуються новим визначенням причин, обставин і наслідків аномальних явищ у радянському суспільстві.

Після 1991 р. з'явилися узагальнюючі праці істориків Г.М. Голиш, Л.Г. Голиш, І. В. Маловіченко, Т. В. Вронської, де наведено статистичні дані про кількість безпритульних дітей та правопорушень, скоєних неповнолітніми, запропоновано сучасний аналіз нормативно-правової бази захисту дитинства тощо.

Вагомий внесок у дослідження проблематики на регіональному рівні дитячої безпритульності на Донбасі зробила науковець Н. М. Касянова, на Львівщині – О. І. Андрухів, А. Резанцева.

Охарактеризовано життя дітей у різні періоди історії, освітні процеси, систему виховання та злочинність автором Н.С. Юзіковою.

До правових аспектів цієї проблематики також звертався науковець А. Медвідь. Він досліджував теоретичні та практичні проблеми соціального захисту бездомних осіб, звертався до історії становлення та розвитку законодавства про захист безпритульних неповнолітніх. Науковець Н. Березовська дослідила процес становлення системи протидії правопорушенням з боку неповнолітніх і сферу виправного виховання в Україні.

В окрему групу виділено роботи *зарубіжних науковців* – це західна історіографія та праці дослідників із пострадянських країн.

У праці Філіпа Арьеса «Дитина і сімейне життя при старому порядку» показана зовсім «інша історія» другої половини ХХ століття. Автора не

цікавлять статистика, демографічні зміни, його приваблює інше – ставлення до дитинства, до сім'ї, психологічні проблеми дитинства і материнства. Науковець відкриває зміни стосунків до дітей у минулих епохах, світосприйняття дитини, її страхи та мрії.

М. Геллер у своїй роботі розкрив розвинену систему контролю радянської влади над дітьми. Дитячі будинки, школи, комуністичні та піонерські організації дозволяли створити «нову людину» для радянської держави.

Е. Стоун, спираючись на архівні документи й опубліковані джерела, зображує процес соціалізації та формування радянської ідентичності в колективах колишніх безпритульних. Автор називає дитячі будинки «фабриками нових радянських людей». Великий внесок у вивчення історії радянського дитинства здійснили британські дослідниці К. Келлі, Ш. Фіцпатрік.

Значна увага дослідженню боротьби з безпритульністю приділяється в *сучасній російській історіографії*. За останні два десятиліття з'явилися наукові праці, де розглядаються різні аспекти подолання безпритульності дітей як у всій РСФРР, так і на прикладі окремих регіонів. Серед узагальнюючих дисертацій необхідно відзначити науковий доробок А.А. Сальникової.

Російські науковці дуже часто розглядають питання на регіональному рівні. Найгрунтовніше окреслену проблему висвітлено в працях, написаних за матеріалами Ленінграда, Пензенського регіону та Омської області. Так уваги заслуговують роботи С. В. Ремневої, Н. В. Семіної, І. Н. Войткевич.

В.М. Коренюк у дисертаційному дослідженні приділила увагу повсякденному життю дітей воєнного й післявоєнного часу. Автор висвітлює навчальний процес, дитячу ігрову повсякденність, страхи під час війни, переживання дітей, їх зайнятість, зіставляє життя дітей у місті та сільській місцевості. Наголошує, що важливе значення мало вуличне та дворове життя, а зайнятість батьків, нестача грального простору, цікавість підлітків до вільного від контролю життя призводить до появи вуличної та дворової культури.

Таким чином, недостатньо дослідженими залишаються питання патрунування, повсякдення дітей на вулиці, проблема соціалізації дітей у дитячих установах у межах реалізації концепції формування «нової людини», діяльність силових органів у подоланні проблеми дитячої безпритульності.

У підрозділі 1.2 «*Джерельна база*» структуровано і проаналізовано використані в роботі джерела.

Дослідження спирається на джерельну базу, яка охоплює різні за змістом та характером джерела. Це величезний комплекс друкованих та архівних документів воєнних років, а ще матеріали тогочасної періодики. Вагома частина використаних у роботі джерел уперше вводиться до наукового обігу.

Джерельна база складається з таких груп: неопубліковані матеріали, законодавчі акти владних структур, документи виконавчих органів влади, документи й матеріали громадських організацій, статистичні дані, матеріали періодичних видань, законодавчі акти владних структур, документи виконавчих органів влади, документи й матеріали громадських організацій, статистичні дані, матеріали періодичних видань.

З неопублікованих матеріалів було опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади (фонди Р-2, 166), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди 1, 7, Державного архіву Вінницької області (фонди 2700, Р-1304), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (фонд 1), а також матеріали Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України по Вінницькій області.

Опубліковані матеріали нормативно-правового характеру представлено декретами, постановами, розпорядженнями і наказами РНК СРСР і УРСР та ЦК ВКП(б)У «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи були закатовані та розстріляні фашистськими загарбниками», «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в Українській РСР», «Про дитячі будинки при промислових підприємствах», «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством».

Важливу групу складають статистичні дані. Через відсутність опублікованих даних саме про кількість безпритульних і бездоглядних та навіть дітей-сиріт нами в якості матеріалів статистики використовувалися довідки органів внутрішніх справ про боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, оперативні зведення дитячих кімнат міліції про кількість затриманих дітей, їх контингент, подальший розподіл та притягнення до відповідальності батьків; довідки обкомів КП(б)У про проведені заходи, спрямовані на боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, які містять дані про кількість дітей, затриманих на вулицях під час проведення рейдів з їх вилучення; звіти обласних відділів народної освіти про влаштування дітей, які втратили батьків. Ці матеріали зберігаються у фондах центральних та обласних архівів України й дозволяють простежити зміни в кількості безпритульних та бездоглядних. Варто виділити джерела особового походження, що дозволяють поглянути на проблему з позиції окремої людини-очевидця.

Аналіз періодичних видань дозволив не тільки відчувати дух епохи, але й почерпнути багатий фактичний матеріал, який відображає лінію державних органів у вирішенні питання ліквідації дитячої бездоглядності.

У підрозділі 1.3 «*Методологія дослідження*» розкрито методологічні основи дисертації. Зміни кількісних і якісних показників здійснення процесу

боротьби з дитячою безпритульністю обумовили використання історико-генетичного методу. Історико-типологічний метод дає змогу впорядкувати всю систему дитячих установ через виокремлення типів на основі характерних для них завдань і спрямувань. Дослідження регіонального матеріалу в загальнодержавному контексті обумовило використання порівняльно-історичного методу, за допомогою якого було співставлено динаміку збільшення контингенту «дітей вулиці» і механізми подолання дитячої безпритульності в окремих регіонах УСРР. У роботі був використаний і спеціальний метод вивчення історії повсякденності – соціокультурний аналіз. За його допомогою визначено ціннісні орієнтири та субкультура безпритульних дітей.

Другий розділ «Політика органів влади щодо вразливих категорій дітей». Складається з двох підрозділів, у яких з'ясовано нормативно-правову базу, заходи держави щодо виявлення та ліквідації безпритульності, сирітства та правопорушень неповнолітніх громадян як масових явищ.

У підрозділі 2.1 *«Правові засади ліквідації та стримування безпритульності неповнолітніх громадян»* проаналізовано нормативно-правову базу роботи органів радянської влади щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності як масових явищ, а саме директивні документи партійно-державного керівництва з розгортання та функціонування мережі спеціальних дитячих установ. Розглянуто відповідні розпорядження місцевих органів влади. Визначено основні владні структури, на які покладаються функції виявлення та влаштування «дітей-вулиці» – наркомати (міністерства) внутрішніх справ, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, трудових резервів.

Зважаючи на всі причини виникнення дитячої безпритульності та її масштаби, перед державою постало першочергове завдання – знизити гостроту зазначеної проблеми. Відтак влада почала розробку нормативно-правової бази, створення і розширення системи закладів для «дітей вулиці». Владу хвилював не так порятунок дітей, як боротьба із правопорушеннями, скоєними з метою виживання.

У підрозділі 2.2 *«Заходи держави та місцевої влади щодо виявлення та влаштування дітей-сиріт та безпритульних»* на основі комплексного вивчення законодавчої та нормативної бази зроблено висновок про основні форми ліквідації безпритульності та влаштування дітей-сиріт. Це виявлення безпритульних і бездоглядних шляхом проведення масових рейдів за участю міліції, представників освіти, органів охорони здоров'я та представників громадськості, направлення виявлених дітей до кімнат міліції, приймальників-розподільників, а звідти – до дитячих будинків, будинків дитини, шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ, на опіку, патронат та усиновлення. Також виділено такий аспект боротьби із дитячим волоцюжництвом, як розробка правової бази соціального захисту материнства та дитинства.

Освіту “піднімали” з руїн війни, тому про ефективність було говорити зарано. Кваліфікованих вихователів, учителів та викладачів не вистачало, не достатнім було матеріальне забезпечення; перевантаженість закладів та постійні втечі вихованців давали зрозуміти, що систему освіти ще потрібно вдосконалювати. Фінансування дитячих будинків відбувалось з державного кошту, але грошову допомогу надавали громадськість, заводи та господарства.

У результаті роботи органів влади в центрі й на місцях вдалося забезпечити швидкі темпи розгортання мережі дитячих установ. Наприкінці 1943 року у звільнених областях УРСР працювало 92 дитячих будинки. Через місяць їх стало вже 107, контингент становив 9310 дітей. На квітень 1944 року їхня мережа подвоїлася, а контингент вихованців зріс більше ніж утричі. Станом на серпень 1944 року в УРСР працювало 287 дитячих будинки, у яких утримувалось 27 тисяч дітей.

Ситуацію з переповненням дитячих будинків ускладнювали евакуація та репатріація дітей. Ці діти навчались в освітніх закладах на рівні з іншими. Проте по роботі з репатріантами на заклади освіти покладалась ідеологічна та пропагандистська робота, що включала в себе засоби агітаційно-пропагандистської обробки.

Важливим засобом у подоланні сирітства був патронат. Держава надавала фінансову допомогу сім'ям, які брали дитину на патрунування – і це було стимулом виховувати сиріт в родинах громадян коштом державних органів. Хоча іноді дітей брали з метою фізичної експлуатації. Але навіть зважаючи на цей фактор, улаштування неповнолітніх у сім'ї вважалось найкращим методом виховання.

Ще однією формою подолання безпритульності та сирітства стало опікунство. Механізм дуже схожий з патронатом, проте має декілька відмінностей – вік та невинуватість грошової допомоги від держави.

Третій розділ «Стан безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні 1942 – 1945 рр.», що складається з двох підрозділів, присвячений аналізу причин появи дитячої безпритульності, сирітства та правопорушень, умови перебування в дитячих будинках. Описано злочини, які були найпоширенішими в цей період.

У підрозділі 3.1 *«Проблеми дітей, які перебували в дитячих закладах»*. Причини безпритульності та сирітства згруповано в основні: військові (перебування країни в стані війни), економічні (переведення економіки на воєнний режим і залучення до роботи малолітніх, які працювали в тяжких умовах, масштабна розруха), соціальні (1942 – 1945 роках сім'ї стали неповними, адже чоловіки пішли на фронт або загинули, криза шлюбно-сімейних стосунків, як наслідок – психологічні травми в дітей, низький рівень освіти), культурні (швидка відбудова освітніх закладів, катастрофічна нестача кваліфікованих педагогів, наслідком цього було зниження рівня освіти). Збільшилась кількість дітей-сиріт. Станом на 15 грудня 1944 року було виявлено 125 тисяч таких дітей (проти 91 тисячі станом на 1 серпня

1944 року). Складний період визволення України позначився й на функціонуванні дитячих будинків, у яких спостерігалася катастрофічна нестача кваліфікованих і сумлінних педагогів та вихователів. Контингент вихованців складався переважно з дітей, які втратили одного чи обох батьків внаслідок воєнних дій. Досить складна була ситуація із забезпеченням дитбудинків м'яким і твердим інвентарем, а також харчуванням.

У підрозділі 3.2 «*Правопорушення неповнолітніх в 1942 – 1945 роках*» висвітлено динаміку поширення правопорушень неповнолітніх, описано найбільш поширені злочини. Безпритульність, яка виникла в досліджуваній період, змушувала дітей об'єднуватися в групи, щоб вижити. Спочатку заняття таких підлітків могло бути бродяжництво, жебрацтво, пустощі, а згодом це переросло в злочинність. Більшість правопорушень неповнолітніх здійснювалися через залучення дітей, які безцільно проводили час на вулицях, вокзалах, підвалах й інших місцях, до злочинних груп. Мало місце підштовхування дітей до кримінальних злочинів з боку дорослих.

Виявлено основні види злочинів та правопорушень, які скоїли підлітки. Це були крадіжки, пограбування, обтяжені тілесними ушкодженнями та вбивствами. Головною метою злочинів було привласнення чужого майна задля задоволення елементарних фізичних потреб. З'ясовано, що відбулося зростання дитячої злочинності в другому кварталі 1945 року.

Найбільшою злочинність була в індустріально урбанізованих областях (64,7 %), а найменшою – у західних (8,3%). На низькі показники в західних областях впливали сімейно-родинні та церковно-релігійні фактори, які були значно міцнішими від інших областей.

Четвертий розділ «Роль органів влади та громадськості в подоланні правопорушень неповнолітніх 1942 – 1945 рр.». Складається з двох підрозділів.

Підрозділ 4.1 «*Система покарання та перевиховання неповнолітніх правопорушників*». Присвячено визначенню ролі зазначених відомств, як основних на шляху подолання даних негативних явищ. З'ясовано, що органи міліції становили першу ланку у виявленні та подальшому влаштуванні знедолених дітей. Охарактеризовано нормативно-правову базу, відповідно до якої діяли дитячі кімнати міліції та приймальники-розподільники. Вказано на позитивні риси їх функціонування та виявлено недоліки, які мали переважно об'єктивний характер: брак приміщень, нестача коштів через спрямування усіх ресурсів держави на потреби промислової відбудови. Поряд із тим органи внутрішніх справ здійснювали розшук зниклих під час війни та окупації дітей, стимулювали створення агентурної мережі серед неповнолітніх, а також проводили пропагандистську роботу серед населення.

Правопорушення неповнолітніх у більшості випадків групові. Серед ознак організованої групи можна виділити наявність лідера та ієрархічної структури, розподіл ролей, тривалу злочинну діяльність і значну кількість

злочинів, що підтверджують їх стійкий характер. Злочинність серед неповнолітніх також має і свої особливості, а саме: у більшості випадків стихійно утворюється, характеризується високою латентністю та має груповий характер. Встановлено, що до карної відповідальності за тяжкі злочини (вбивства, тілесні ушкодження, крадіжки) неповнолітніх притягували з 12-тирічного віку. Через скоєння інших злочинів карна відповідальність наставала з 14 років.

Важливим напрямком у подоланні дитячої злочинності стали трудові колонії, які були спрямовані на перевиховання підлітків. Кількість їх збільшувалась з кожним роком, що давало можливість охопити більшість «соціально запущених» неповнолітніх. Усього на 1946 рік діяло 11 дитячих колоній, три з яких ще перебували в процесі становлення.

У підрозділі 4.2 «*Діяльність громадськості у подоланні безпритульності і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні 1942 – 1945 роках*» висвітлено діяльність комсомольських, профспілкових організацій, установ, які шефствували над дитячими виправними та виховними закладами у вихованні неповнолітніх та попередженні їх правопорушень.

Зазначено, що діяльність громадськості здійснювалась у багатьох напрямках. Це шефська робота з дитячими виховними установами та окремими вихованцями, організація та активне поповнення фондів допомоги дітям-сиротам, будь-яка можлива підтримка справи відкриття нових дитячих установ та ремонту старих, діяльність материнських та опікунських рад, як контролюючих органів громадськості за умовами життя підопічних, робота комітетів Червоного Хреста, комсомольських та піонерських організацій.

У **висновках** подано підсумки проведеного дослідження, викладено основні результати, що виносяться на захист.

1. Вивчення історіографії засвідчило, що тема дисертації не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Усю наявну літературу можна поділити на три групи: роботи радянської доби, праці зарубіжних науковців і сучасну українську історіографію. Основними джерелами роботи стали матеріали, які опубліковані у виданнях документального характеру і ті, що зберігаються в центральних і обласних архівах. Опубліковані джерела представлені збірками документів і матеріалів, нормативно-правовими, звітними та статистичними документами, інструкційними матеріалами, джерелами особового походження. Та неопубліковані, що містять дані архівів.

Методологічна основа дослідження включає в себе загальнонаукові та спеціально-історичні методи і міждисциплінарні підходи. Застосування цих підходів дозволило опрацювати увесь масив джерел, структурувати отриману інформацію і здійснити осмислення фактів.

2. Нормативно-правові документи того часу були спрямовані на ліквідацію дитячої безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян. На момент початку Другої світової війни чинною

була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 1 червня 1935 року «Про порядок затримання і подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей» та постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх». Розробку подальшої правової бази можна поділити на два напрямки: на подолання дитячої безпритульності, сирітства та на подолання правопорушень неповнолітніх. Боротьба з аномальними проявами пройшла шлях від методів педагогічного впливу до каральних.

3. Воєнні дії спричинили появи таких соціальних явищ, як безпритульність, сирітство та злочинність. Зважаючи на фактори, які впливали на цей процес, причини згруповано в основні: воєнні (початок військових дій на території України, що змінили життя всього населення), економічні (переведення економіки на воєнний режим і залучення до роботи малолітніх, які працювали в тяжких умовах, масштабна розруха), соціальні (1942 – 1945 роках сім'ї стали неповними, адже чоловіки пішли на фронт або загинули, криза шлюбно-сімейних відносин, як наслідок психологічні травми в дітей, низький рівень освіти), культурні (швидка відбудова освітніх закладів, катастрофічна нестача кваліфікованих педагогів, наслідком цього було зниження рівня освіти). Неналежне функціонування інституту сім'ї, зниження рівня освіти завжди призводить до безпритульності та утворення неформальних груп підлітків, а згодом – і до правопорушень. Звичайно, неповнолітні працювали в умовах матеріально-фінансового дефіциту та не завжди були забезпечені навіть речами першої необхідності. Недостатність інвентарю та одягу призводила до того, що діти спали на підлозі одне біля одного або на ліжках, але без ковдр чи постільної білизни. У середньому на одну дитину припадало 0,75 – 1,5 м. кв. Діти не були забезпечені достатньо одягом, їжею. Багато неповнолітніх мали проблеми зі здоров'ям (один із показників – 5 відсотків дітей, які мешкали в дитячих будинках, хворіли на туберкульоз). Дефіцит відчувався і серед кваліфікованих вихователів та вчителів. Іноді працівники цих закладів не мали профільної освіти. Але навіть у такій ситуації деякі батьки вирішували віддати дитину в дитячий будинок, бо вважали, що їй там буде краще. Прибували діти з інших країн і їх оселяли в українських дитячих будинках. Навіть при складному матеріальному стані приймальники-розподільники та дитячі будинки були переповнені, але ці заклади намагались виконувати свою соціальну функцію, хоча ця система турботи була неякісною. Війна спричинила різке зростання безпритульних неповнолітніх і, як наслідок, значну кількість правопорушень неповнолітніх. Дітей-сиріт стало майже вдвічі більше, ніж до війни. Правопорушення вчинялися переважно осиротілими дітьми через тяжкий матеріальний стан, заради виживання. Найбільш поширеним видом злочину була крадіжка.

4. Проблеми, що виникли в 1942 році вимагали негайного створення різнопланової спеціалізованої мережі дитячих закладів, зокрема виділено такі установи: дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники,

будинки дитини, дитбудинки звичайного і спеціального типу, дитбудинки при промислових підприємствах, колгоспні дитбудинки, санаторні та лікувальні дитбудинки, дитячі трудові колонії, дитячі трудові-виховні колонії. Наприкінці 1943 року у звільнених областях УРСР працювало 92 дитячих будинки, а у 1945 їх стало вже 490.

Основними заходами боротьби було виявлення бездоглядних та безпритульних неповнолітніх. Потім вивчення їхньої особистості в дитячих кімнатах міліції та приймальниках-розподільниках і направлення їх до дитячих виховних закладів, під опіку, усиновлення на патронат, а також навчання та працевлаштування. Важливим напрямком у цьому стали трудові колонії, які були спрямовані на перевиховання підлітків. Кількість їх збільшувалась з кожним роком, що давало можливість охопити більшість «соціально запущених» неповнолітніх. Їх діяльність спрямовувалась не тільки на покарання, а й на виховання та забезпечення здорового середовища дитини.

Важливу роль у подоланні дитячої безпритульності відіграла громадськість. Діяльність громадських організацій спрямовувалася переважно на профілактику дитячої безпритульності, покращення умов утримання дітей у дитячих закладах тощо. За їх підтримки були створені нові типи дитячих будинків – дитячі будинки при промислових підприємствах, практика яких була підтримана урядом та через відповідну постанову поширена на республіку та Радянський союз загалом, запроваджені нові форми шефської діяльності – над окремими дітьми і над директорами дитячих установ, започаткована діяльність материнських та попечительських рад, як контролюючих органів громадськості за умовами життя підопічних. Громадська турбота про підростаюче покоління мала всесоюзний характер, виявлялась у будь-якій допомозі та охоплювала всі напрями життя та діяльності дітлахів – матеріального, навчально-виховного, дозвільного тощо.

5. Процес соціалізації колишніх безпритульних був багатостороннім та багатозначним, бо діти на вулицях набули вже певні звички та норми. Навчально-виховна робота включала соціальне, суспільно-політичне, трудове, фізичне та статеве виховання й шкільне навчання. Особлива увага стала приділятися патріотичному вихованню дітей. Змінився характер викладання літератури, історії, географії. Юнаки та дівчата повинні були надихатись образами молодих героїв. Життя за розкладом та дисципліна привчали дітей до порядку. Акцент робився на особливих духовних якостях дитини – відданості справі партії, вірності обов'язкам, жертвності, здатності ставити спільні інтереси вище особистих. Основним аспектом інтеграції колишніх «дітей вулиць» до панівного соціуму був процес професійного навчання, адже влада прагнула якнайшвидше забезпечити державу новими робочими руками.

Разом із тим на дитячі установи покладалося виховання дітей, які будуть корисні державі. СРСР при розв'язанні соціальних проблем

знедоленого дитинства переслідував цілі свого власного зміцнення і непохитності. Діти повинні були відповідати певному ідеалу. Вимоги виховання включали широке коло умінь, знань і навичок. Навчально-виховна робота включала соціальне, суспільно-політичне, фізичне та трудове. Невдоволення дітей стосовно себе з боку адміністрації чи педагогів проявлялось бунтами. Також представники влади час від часу проводили перевірки дитячих закладів, під час яких вони фіксували антипедагогічні діяння працівників, розкрадання продуктів, але значних змін після цього не відбувалось.

Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян здійснювалась через оформлення нормативно-правової бази, створення мережі дитячих установ, закладів, які займались перевихованням неповнолітніх, залученням громадськості та міліції до профілактичних дій. Влада виявляла дітей, розміщувала їх до відповідних дитячих установ, передавала під опіку та патронат, але в той же час використовувала дітей у своїх цілях. Дане дослідження підтверджує антигуманну сутність радянського тоталітарного режиму, який і при розв'язанні соціальних проблем знедоленого дитинства переслідував цілі свого власного зміцнення і непохитності. Цей досвід в сьгоднішніх реаліях можна використати лише частково, адже він не відповідає демократичним цінностям та порушує права і свободи дітей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

Силка О.С. Стан дитячої бездоглядності, сирітства та злочинності в 1942 – 1945 рр. на визволених від окупації територіях України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць*. Серія: історія. Вип. 25. За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2017. Вип. XXV. С. 131 - 135.

Силка О.С. Діяльність органів влади з подолання бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць*. Серія: історія. Вип. 26. За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2018. Вип. XXVI. С. 91 - 97.

Романюк І.М., Силка О.С. Основні засади діяльності трудових виховних колоній в Україні в 1942 – 1945 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць*. Серія: історія. Вип. 29. За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2019. Вип. XXIX. С. 26 - 31.

Силка О.С. Повсякденне життя мешканців дитячих будинків Центральної України та евакуйованих дітей в 1943 – 1945 р.р. *Науковий вісник «Гілея» Національного педагогічного університету імені Михайла*

Драгоманова: Збірник наукових праць. Вип. 126(11). Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея». 2017. Вип. 126(11). С. 67 - 71.

Силка О.С. Діяльність громадськості у подоланні дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в 1942 – 1945 р.р. *Науковий вісник «Гілея» Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць*. Вип. 138(11). Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 126(11). С.111 - 115.

Olga Sylka. Experience of overcoming offenses among minors in 1942-1945. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 7 (35) vol. 2. P. 83-89.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Силка О.С. Дитячі будинки Східної України в 1942 – 1945 р.р. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. Наук. Праць*. Вип. 7(10)редкол.: Р. С. Гуревич; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського Вінниця 2017. С. 191 - 192.

Силка О.С. Стан дитячої сирітства та безпритульності у Вінницькій області в 1942 – 1945 рр. *Матеріали XV подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* за редкол.: С. А. Копилов, О.П. Реєнт, Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський. 2017. С. 221 - 223.

Силка О.С. Роль держави і суспільства в перевихованні безпритульних і бездоглядних дітей у 1942 – 1945 рр. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки»* (м. Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.). Вінниця, 2017. С. 47 - 50.

Силка О.С. Праця малолітніх під час Другої Світової війни. *Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет конференції молодих учених і студентів «Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук»* (м. Глухів, 9-11 грудня 2020 р.). Глухів, 2020. С. 39 - 42.

АНОТАЦІЯ

Силка О. С. Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян України (грудень 1942 – травень 1945 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України» (032 – Історія та археологія). – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено комплексному вивченню найважливіших аспектів процесу подолання дитячої безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні 1942 – 1945 роках. З'ясовано причини цих явищ, охарактеризовано правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності і злочинності. Проаналізовано

законодавчу та розпорядчу базу роботи органів радянської влади по боротьбі з безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю. Висвітлено основні методи їх ліквідації та охарактеризовано владні структури, на які покладалися завдання усунення негативних проявів та стабілізації ситуації із рівнем дитячого воложюжництва та правопорушень. Розглянуто спеціальні дитячі виховні установи для категорії дітей із статусом діти-сироти та бездоглядні. У роботі висвітлено діяльність установ, спрямованих на утримання дітей правопорушників і злочинців. Наголошено на окремій ролі громадськості у справі допомоги дітям вулиці.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, діти, сирітство, дитинство, виховання, дитячий будинок, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, колонія, установи, громадськість, товариства, допомога.

АНОТАЦИЯ

Сылка О. С. Преодоление беспризорности, сиротства и правонарушений несовершеннолетних граждан в Украине (декабрь 1942 – май 1945 гг.). - Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «история Украины» (032 - История и археология). – Киевский университет имени Бориса Гринченка, Киев, 2021.

Диссертация посвящена комплексному изучению важнейших аспектов процесса преодоления беспризорности, сиротства и правонарушений несовершеннолетних в Украине 1942 – 1945 годах. Выяснены причины этих явлений, охарактеризованы правовые основы ликвидации и сдерживания детской беспризорности и преступности. Проанализирована законодательная и распорядительную базу работы органов советской власти по борьбе с беспризорностью, безнадзорностью и преступностью. Освещены основные методы их ликвидации и охарактеризованы властные структуры, на которые возлагались задачи устранения негативных проявлений и стабилизации ситуации с уровнем детского воложюжництва и правонарушений. Рассмотрены специальные детские воспитательные учреждения для категории детей со статусом дети-сироты и беспризорные. В работе отражена деятельность учреждений, направленных на содержание детей правонарушителей и преступников. Отмечено отдельной роли общественности в деле помощи детям улицы.

Ключевые слова: беспризорность, безнадзорность, дети, сиротство, детство, воспитание, детский дом, детские комнаты милиции, приемники-распределители, колония, учреждения, общественность, общества, помощь.

ANNOTATION

Silka OS. Overcoming homelessness, orphanhood and juvenile delinquency in Ukraine (December 1942 - May 1945) - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 07.00.01 "history of Ukraine" (032 - History and archeology). - Borys Hrinchenko University of Kyiv, Kyiv, 2021.

The work consists of an introduction, four chapters, conclusions, a list of sources and appendices. The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose, objectives, object, subject, reveals the scientific novelty of the results and their practical significance.

During the study of the causes of such social phenomena as homelessness, orphanhood and crime, information was collected, clarified and supplemented on the factors that influenced the emergence of social anomalies. Grouped into the main: economic (transfer of the economy to the military regime and the involvement of minors who worked in difficult conditions, large-scale devastation), social (1942-1945 families became incomplete, because men went to the front or died, the crisis of marriage family relations as a result of psychological trauma in children, low level of education), cultural (rapid reconstruction of educational institutions, a catastrophic shortage of qualified teachers, the result was a decrease in education).

In 1942-1945, the homeless, neglected and orphans formed a certain subculture. Their dreams, interests, rules and fears were formed in their environment.

Authorities saw children of all categories as material from which to create "new people" - full members of Soviet society. Various methods were used for this purpose (through children's works, press, toys, methodical materials and speeches of officials).

To improve the financial situation of orphanages, a form of patronage of large industrial enterprises over children's institutions was established. Another form of combating homelessness and orphanhood was the placement of children in the families of workers.

Homelessness and neglect have been found to be inextricably linked to delinquency. Usually the causes of homelessness and neglect were the same as the causes of crime. In 1942-1945, crimes were committed mainly by orphans due to financial hardship and starvation, it is clear that the main cause of crime was survival. Sometimes adults themselves incited offenses. Authorities took steps to address these issues.

To this end, the network of anti-crime institutions has been expanded, namely: reception centers, children's rooms and labor colonies. The police carried out preventive work to combat crime. It was carried out through educational and advocacy activities among the population and youth. An intelligence network was used to service orphanages, schools, places of concentration of juvenile offenders and dens. At the same time, teenagers themselves were involved in agency work.

Key words: homelessness, neglect, children, orphanhood, childhood, upbringing, orphanage, children's police rooms, reception centers, colony, institutions, public, societies, assistance